אלוהי ישראל

מים ראשונים: התואר ״אלוהי ישראל״ ככינוי לקב״ה שיעקב מחדש בפרשה, מופיע פעם יחידה בספר בראשית, אך מוצא הד רב בהמשך המקרא, בספרים שמות, יהושע, שופטים, שמואל, מלכים, נביאים ראשונים ואף בכתובים. ולא נעדר גם מספרות חז״ל בהלכה ובאגדה. לפיכך, חלקנו את הנושא לשניים: לדף זה המתמקד בפרשת השבוע, ולדף משלים: אלוהי ישראל – השלמות, אשר יתמקד בשימוש הנרחב של ביטוי זה במקרא ובחז״ל מעבר לפרשה.

וַיָּשָׁב בַּיּוֹם הַהוּא עֵשָׂו לְדַרְכּוֹ שֵׂעִירָה: וְיַעֲקֹב נָסַע סֻכֹּתָה וַיִּבֶן לוֹ בָּיִת וּלְמִקְנֵהוּ עָשָׂה סֻכֹּת עַל־כֵּן קָרָא שֵׁם־הַמָּקוֹם סֻכּוֹת: וַיָּבֹא יַעֲקֹב שָׁלֵם עִיר שְׁכֶם אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ כְּנַעַן בְּבֹאוֹ מִפַּדַּן אֲרָם וַיִּחַן אֶת־פְּנֵי הָעִיר: וַיִּקֶן אֶת־חֶלְקַת הַשָּׂדֶה אֲשֶׁר נָטָה־שָׁם אָהֳלוֹ מִיַּד בְּנֵי־חֲמוֹר אֲבִי שְׁכֶם בְּמֵאָה קְשִׂיטָה: וַיַּצֵּב־שָׁם מִזְבֵּחַ וַיִּקְרָא־לוֹ אֵל אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל: (בראשית סוף פרק לג).[1]

וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב אֱלֹהֵי אָבִי אַבְרָהָם וֵאלֹהֵי אָבִי יִצְחָק ה׳ הָאֹמֵר אֵלַי שׁוּב לְאַרְצְךָ וּלְמוֹלַדְתְּךָ וְאֵיטִיבָה עִמָּךְ: (בראשית לב י).[2]

הַמַּלְאָךְ הַגֹּאֵל אֹתִי מִכָּל רָע יְבָרֵךְ אֶת הַנְּעָרִים וְיִקָּרֵא בָהֶם שְׁמִי וְשֵׁם אֲבֹתַי אַבְרָהָם וְיִצְחָק וְיִדְגּוּ לָרֹב בְּקֶרֶב הָאָרֶץ: (בראשית מח טז פרשת ויחי).[3]

מדרש פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) בראשית לג כ פרשת וישלח – מקור השם

קרא למזבח שם: מזבח של אלוהי ישראל. לפי שנתברך בצאתו באל שדי, שנאמר: ״ואל שדי יברך אותך״ (בראשית כח ג), ובשובו כתיב: ״ואלהי אבי היה עמדי״ (שם לא ה) - בבית לבן, והמלאך קראו ישראל, שנאמר: ״כי אם ישראל כי שרית עם אלהים ועם אנשים ותוכל״ (שם לב כט), לכך קורא שם המזבח מזבח של אלהי ישראל, הזכיר עליו ישועת אלהים.[4]

---

[1] יצא יעקב בלי פגע מהמפגש עם עשו שכה חשש ממנו (ראו דברינו מפגש יעקב ועשו בפרשה זו) וזכה לפרק זמן קצר של שקט ורגיעה. ״ויבא יעקב שלם״, אומר הפסוק ומדרש בראשית רבה עט ה (וגמרא שבת לג ע״ב) קושר כתרים לשלמות זו: ״שלם בגופו (למרות הצליעה), שלם בבניו (הגם שבנימין טרם נולד), שלם בממונו (שלא חסר מה שנתן לעשו)״. ומוסיף המדרש ושוזר ׳שלמות׳ זו בפסוקים נאים מתהלים ומספר איוב: ״שיר המעלות רבת צררוני מנעורי יאמר נא ישראל״ (תהלים קכט), ״ה׳ ישמר צאתך ובואך מעתה ועד עולם״ (תהלים קכא), ״ותגזר אומר ויקם לך ועל דרכיך נגה אור״ (איוב כב), ״הזורעים בדמעה ברנה יקצורו״ (תהלים קכו) ועוד. המסע דרומה בו נולד בנימין ומתה רחל לא תם וההמשך המיידי הוא בפרשת דינה שבאה בסמוך (ראו דברינו צלולה הייתה החבית), בתזכורת לעלות בית אל ולקיים את הנדר (דברינו קום עלה בית אל), עד שיעקב מגיע לחברון אל יצחק אביו בסוף פרק לה (דברינו מסע יעקב בחזרתו לארץ). אך בינתיים, ועוד לפני שהוא משלים את נדרו בבית אל, קונה יעקב חלקת שדה בארץ (אחד משלושה מקומות עליהם אין אומות העולם יכולים לערער, בראשית רבה עט ז), חן את פני העיר שכם (דברינו ויחן את פני העיר בפרשה) ובונה מזבח בכניסתו לארץ וקורא בשם: ״אל אלוהי ישראל״ (למזבח השני שמקים יעקב במקום בו חווה את חלום הסולם ונדר את נדרו הוא קורא: ״אל בית אל״).

[2] בתחילת הפרשה בעת שיעקב ירא מהמפגש עם עשו הוא פונה לקב״ה כאלוהי אבותיו. כמבקש לקיים את ההבטחה שניתנה לו בתחילת המסע בחלום הסולם, ככתוב בבראשית כה יג: ״וְהִנֵּה ה׳ נִצָּב עָלָיו וַיֹּאמַר אֲנִי ה׳ אֱלֹהֵי אַבְרָהָם אָבִיךָ וֵאלֹהֵי יִצְחָק הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתָּה שֹׁכֵב עָלֶיהָ לְךָ אֶתְּנֶנָּה וּלְזַרְעֶךָ״. בלשון זו הוא גם עונה בתקיפות ללבן הדולק אחריו, בראשית לא מב: ״לוּלֵי אֱלֹהֵי אָבִי אֱלֹהֵי אַבְרָהָם וּפַחַד יִצְחָק הָיָה לִי כִּי עַתָּה רֵיקָם שִׁלַּחְתָּנִי וכו׳ ״. אך בפסוקים לעיל, לאחר שניצל מעשו ואולי גם בעקבות המפגש עם המלאך שבישר לו לפני זמנו ובאילוץ ששמו גם ישראל (ולפני שהקב״ה נותן לו שם זה, ראו דברי המלאך ליעקב בבראשית רבה עח ב: ״אמר לו: עתיד הוא להגלות עליך בבית אל ולהחליף את שמך ואני עומד שם״) ממהר יעקב לטבוע את הכינוי החדש לקב״ה: ״אל אלוהי ישראל״. האם היה זה מחווה ראוי ונכון או שמא מהלך פזיז ומוקדם מדי? איפה קיום הנדר?

[3] בערוב ימיו של יעקב ובברכתו לנכדיו אפרים ומנשה, הוא מצרף את שמו לשמות אבותיו אולי כמעין תיקון ל״אלוהי ישראל״ בכניסתו לארץ והצלתו מעשו. ראו בתלמוד ירושלמי ברכות פרק ד הלכה ג (בראשית רבה סט ד) שפסוק זה משמש השלמה לשמונה עשרה הפעמים שבהם נזכרים שלושת האבות במקרא, שזה אחד מיסודות תפילת שמונה עשרה. ומדרש שכל טוב (בובר) על הפסוק מוסיף וחותם: ״ויקרא בהם שמי - שם טוב שיש בי, ושם אבותי - שם טוב שיצא באבותי. ומאן נינהו? אברהם ויצחק, שיהיו נקראים בני אברהם ויצחק ויעקב״ (ראו דברינו אברהם יצחק ויעקב בפרשת תולדות). אולי לא בכדי נזכר הביטוי ״אלוהי ישראל״ רק פעם אחת בספר בראשית. אך, כאמור לעיל, נזכר גם נזכר פעמים רבות בספרי מקרא רבים אחרים ובספרות חז״ל. ויש להפריד בין ״אלוהי ישראל״ בפרשתנו ובין ״אלוהי ישראל״ שמעבר לפרשה ולספר בראשית.

[4] השם ״אל - אלוהי - ישראל״ מורכב משלוש התחנות המרכזיות בעשרים שנות גלותו של יעקב בחרן: אל – ביציאתו, אלוהי – ששמר עליו בבית לבן, וישראל – בחזרתו בשלום וזכה לשם ישראל. ומכאן שמו של המזבח המוקדש לאל-אלוהי-ישראל. קריאת השם איננה למזבח עצמו (רש״י להלן), אלא קריאה של מזבח שהוא לה׳. כך נראה גם בפרשנים רבים אחרים ויש רק להבין אם קריאת שם בשם ה׳ למקום או מבנה מסוים הוא עניין פרטי שיעקב עשה לעצמו ולבני ביתו, או שיש כאן ניסיון לקרוא בשם ה׳ לכלל תושבי הארץ ולקרבם לאמונה בה׳. בדומה לסבא אברהם שבכניסתו לארץ קיים: ״וַיִּבֶן שָׁם מִזְבֵּחַ לַה׳ וַיִּקְרָא בְּשֵׁם ה׳ ״ (בראשית יב ח).

רש"י בראשית לג כ פרשת וישלח – על שם הנס ולשבחו של מקום

״ויקרא לו אל אלהי ישראל״ - לא שהמזבח קרוי אלהי ישראל, אלא על שם שהיה הקב״ה עמו והצילו קרא שם המזבח על שם הנס. להיות שבחו של מקום נזכר בקריאת השם. כלומר, מי שהוא אל - הוא הקב״ה, הוא לאלהים לי ששמי ישראל. וכן מצינו במשה: ״ויקרא שמו ה׳ נסי״ (שמות יז טו)[5] לא שהמזבח קרוי ה׳, אלא על שם הנס קרא שם המזבח, להזכיר שבחו של הקב״ה - ה׳ הוא נסי.[6]

ורבותינו דרשוהו שהקב״ה קראו ליעקב אל. ודברי תורה (ירמיה כג כט) כפטיש יפוצץ סלע, מתחלקים לכמה טעמים, ואני ליישב פשוטו ושמועו של מקרא באתי.[7]

רשב"ם בראשית פרשת וישלח פרק לג פסוק כ – כמו אליעזר ועמנואל

אל אלהי ישראל - שהיצילני מלבן ומעשו. כלומר האלהים הוא אלהי יעקב. וכמו שקורין שם אדם אליעזר, עמנואל, כמו כן נקרא המזבח כך. וכמו שפירשתי פשוטו:[8]

רד"ק בראשית פרשת וישלח פרק לג פסוק כ – שם המזבח

ויקרא לו אל אלהי ישראל - קרא למזבח כן להיות לזכרון לאשר הצילהו האל בדרך ושלח לו מלאך, ושנה שמו ישראל, ר״ל ששר עם אל, ולפיכך שם המזבח כן. וכן קרא משה רבינו למזבח אשר בנה: ה׳ נסי (שמות ח׳) לזכרון הנס שעשה להם ה׳:[9]

תרגום אונקלוס לפסוק – "ויקרא" שהתפלל

ואקים תמן מדבח ופלח עלוהי קדם אל אלהא דישראל.[10]

---

[5] לזכר הניצחון על עמלק בפרשת בשלח.

[6] נס מלשון פלא דבר ניסי שאירע, או גם נס מלשון להתנוסס היינו לסמל של הנס שאירע. ראו במפרשים שם. בשיטה זו שסלל רש״י הולכים פרשנים רבים ובראשם פרשני צרפת כבעלי התוספות שמבקשים גם הם להדגיש את הגבול הדק - לא המזבח עצמו קרוי חו״ח ״אלוהי ישראל״, אלא שהוא לשם האל ״אלוהי ישראל״ ובדומה למזבח במלחמת עמלק, הגם ששם זה קצת שונה: ה׳ הוא שעשה לי כאן נס. ואולי בשל הגבול הדק והחשש שבמרוצת הזמן יקבל המזבח עצמו את השם ״אלוהי ישראל״ ויטעו אחר עבודה זרה (כפי שאירע לא מעט פעמים במהלך ההיסטוריה). ראו בדומה היחס להקמת מצבות בתקופת האבות והבנים – לפני ואחרי מתן תורה – ראו הדף מצבה אהובה או שנואה. וראו עוד פירוש חזקוני שפעמים רבות ממשיך את פירוש רש״י: ״לא שהמזבח קרוי בפי כל העולם אלהי ישראל, אלא על שם שהיה הקב״ה עמו קרא יעקב לבדו שם המזבח אלקי ישראל על שם הנס״.

[7] כאן מזכיר רש״י את הגמרא במסכת מגילה שנראה להלן שהקב״ה עצמו קרא ליעקב אל. גם רמב״ן מזכיר בפירושו ״על דרך האמת״ היינו דרך הסוד, גמרא זו ומסכם: ״ויש בענין הזה סוד גדול הזכירוהו עוד בבראשית רבה (עט ח) בלשון אחר, אמר לו, אתה אלוה בעליונים ואני אלוה בתחתונים. ירמזו למה שהם אומרים תמיד שאיקונין של יעקב חקוקה בכסא הכבוד. והכונה שהשכינה שורה בארץ ישראל. והמשכיל יבין״. כך גם רבי בחיי בן אשר ״על דרך הקבלה״. רש״י נמנע מלהתעכב על פירוש זה ומתמקד ב״פשוטו ושמועו״ של מקרא. ואנחנו נראה בקצרה מקור זה להלן כשנגיע למדרשים ולחז״ל.

[8] ״אלוהי ישראל״ הוא בפשטות אלוהי יעקב שזה עתה ניצל מעשו ומלבן. האלוהים שהציל את יעקב שזה עתה גם זכה לשם ישראל. ואין שום חשש של האלהה או הטעיה בדיוק כפי שאנו קוראים לאדם בשם עמנואל ולא סבורים שהוא האל (טענה כנגד המינים?) או אפילו שעימו האל, אלא ששמו מזכיר לכולנו שעמנו האל המחיה את כולנו. כך גם אליעזר, לא שהאיש הוא האל שעוזר אלא ששמו מזכיר לנו את האל העוזר ומושיע. ראו כך גם בפירוש רמב״ן: ״ודע כי המנהג הזה בישראל כן, שיקראו השמות בשבחי האל כמו צוריאל, צורישדי, כי יגיד הקורא שהאל הוא צורו ושדי הוא צורו, וכן עמנו אל (ישעיה ז יד), וכן שם המשיח ה׳ צדקנו (ירמיה לג טז), ושם ירושלים ה׳ שמה (יחזקאל מח לה). וכן יעשו בשמות מלאכים, גבריאל (דניאל ח טז), מיכאל (שם י כא), כי בעבור גדולת כחם יגידו בשמם כי הגבורה לאל ומי כמוהו״. אין ספק שיש כאן הליכה עדינה ומסוכנת על חבל דק מאד, וחיתוך בסכין חדה בין עבודה זרה שמאהלת מלכים ומנהיגים באומות העולם ובין אמונת ישראל. ראו הדף לי יאורי ואני עשיתיני. ראו משל השביל המסוכן בתוספתא חגיגה (ליברמן) פרק ב הלכה ה: ״משלו משל למה הדבר דומה? לאיסתרטא העוברת בין שני דרכים: אחד של אור ואחד של שלג .הטה לכן - נכוה באור, הטה לכן - נכוה בשלג. מה עליו על אדם? להלך באמצע ובלבד שלא יהא נוטה לא לכן ולא לכן״.

[9] נראה שלמרות המרחק הגיאוגרפי, נוכל לצרף לשיטת רשב״ם לעיל את פירושי רד״ק הפרובנסיאלי (דרום צרפת היום) ואת פירוש אבן עזרא הספרדי (שחי לא מעט שנים בצרפת) שאינם נרתעים מנתינת השם ״אלוהי ישראל״ למזבח עצמו כאשר הכוונה ברורה ומי שירצה לטעות, יטעה בין כך ובין כך. ראו פירוש אבן עזרא על הפסוק: ״והנכון הוא שכן הוא שם המזבח, וכן מזבח משה קרא שמו ד׳ נסי (שמות יז, טו), בעבור הנס שעשה השם במקום ההוא, וכן בשוב השכינה אל ירושלים תהי נקראת ד׳ שמה (יחזקאל מח, לה), וכן בעבור שעזר השם את יעקב קרא שם המזבח, שעבד שם השם אל אלהי ישראל״. ולמה ״אלוהי ישראל ולא ״אלוקי יעקב״? מוסיף אבן עזרא ומסביר: לא בגלל חידוש השם ישראל אלא בגלל ששם זה ״הוא חזק ותקיף״. ואנו נוסיף (מן הסתם לא חידוש שלנו) שיעקב מזכיר את תכונת העקיבה (״ויעקבני זה פעמיים״, ״כי כל אח עקוב יעקב״) בעוד שישראל בא מחוזק ומישרות. יעקב הוא שם שניתן לו – ישראל הוא שם ״שהרוויח״ ממעשיו.

[10] אונקלוס שכידוע מתרחק מכל הגשמה שהיא, עושה זאת גם כאן כאשר הוא מתרגם את המילה ״ויקרא״ – ״ופלח״, היינו שהתפלל (פולחן). פירוש זה מוזכר ברמב״ן בפרשה ואומץ בחום ע״י ספורנו שמפרש: ״ויקרא לו אל אלהי ישראל. קרא לו בתפילתו את האל יתברך לאלהים כמו שנראה באמרו: והיה ה׳ לי לאלהים. וזה כשיהיה הוא ישראל שלא יוכלו אומות העולם להעבירו על דעתו ועל דעת קונו כמו שהזכיר בנדרו למעלה״. גם כאן חשוב השם ״ישראל״. בצר לו, התפלל יעקב בשמו לפני המפגש עם עשו (לצד דורון ומלחמה, רש״י בראשית לב ט), אבל לאחר ההצלה התפלל ישראל בשמו החדש ״שלא יוכלו אומות העולם להעבירו על דעתו ועל דעת קונו״.

בראשית רבה עט ח פרשת וישלח – יעקב מאלהה את עצמו?[11]

"ויצב שם מזבח ויקרא לו אל אלוהי ישראל" (בראשית לב כ) – אמר ריש לקיש: אמר לו: אתה אלוה בעליונים ואני אלוה בתחתונים.[12] ר' הונא בשם ריש לקיש אמר: אפילו חזן הכנסת אינו נוטל שררה לעצמו ואתה היית נוטל שררה לעצמך! מחר בתך יוצאה ומתענה, זהו שכתוב: "ותצא דינה בת לאה אשר ילדה ליעקב" (בראשית לד א).[13]

העמק דבר בראשית פרק לג פסוק כ – קפץ והקדים להשתמש בשם "ישראל"

"אל אלהי ישראל". במדרש איתא: קרא לעצמו אל. ואין הכונה שקרא לעצמו אל חס ושלום, אלא הפירוש שקרא לעצמו ישראל, ומשום הכי נקרא הקב"ה "אל אלהי ישראל". היינו, שהתפלל לפני המזבח: אלהי אברהם ואלהי יצחק ואלהי ישראל, ונענש בשביל זה במעשה דינה כדאיתא במדרש רבה. והיינו שאע"ג שאמר לו המלאך שיהיה נקרא ישראל, אבל מכל מקום עוד לא נקרא מהקב"ה כך ... ועדיין לא נקרא שמו ישראל.[14]

מסכת מגילה דף יח עמוד א – הקב"ה קרא ליעקב אל

ואמר רבי אחא אמר רבי אלעזר: מנין שקראו הקב"ה ליעקב אל? – שנאמר: "ויקרא לו אל אלהי ישראל".[15] דאי סלקא דעתך למזבח קרא ליה יעקב אל - ויקרא לו יעקב מיבעי ליה, אלא: ויקרא לו ליעקב אל, ומי קראו אל - אלהי ישראל.[16]

במדבר רבה ד א, תנחומא במדבר סימן יט – איקונין של יעקב למעלה

"ויאמר ה' אל משה פקוד כל בכור זכר בבני ישראל" (במדבר ג מ).[17] זהו שכתוב "מֵאָשֶׁר יָקַרְתָּ בְעֵינַי נִכְבַּדְתָּ וַאֲנִי אֲהַבְתִּיךָ וכו' " (ישעיהו מג ד) - אמר הקב"ה ליעקב: יעקב, הרבה אתה יקר בעיני, שכביכול קבעתי איקונין

---

[11] נעבור מפרשני המקרא אל המדרשים ונפתח בכבוד אכסניה - בראשית רבה על הפרשה.

[12] רמב"ן ורבי בחיי בן אשר (מובאים בהערה 7 לעיל) מבינים שזו דרשה אחת בשם ריש לקיש – השוואה חיובית של הקב"ה בעליונים ויעקב בתחתונים. והם מקשרים אותה לגמרא מגילה להלן (שרש"י מביא) ולמדרש במדבר רבה להלן על האיקונין של יעקב. אבל לנו נראה שהכל דרשה אחת ור' הונא להלן בא לפרש אמירה שנאמרה בשם ריש לקיש.

[13] מדרש זה מבקר קשות את הקריאה של יעקב בשם "אלוהי ישראל" ואנו תמהים מדוע. מנין הרעיון שבקריאה בשם "אל אלוהי ישראל", נוטל יעקב שררה לא לו ומכתיר את עצמו "אלוה בתחתונים" אשר ניצב מול הקב"ה שהוא "אלוה בעליונים"? הוא יעקב אשר ראו את ה' נצב עליו בחלום הסולם! מה פשר ביקורת קשה זו על יעקב? ראו מדרש במדבר רבה יד ב על אברהם שהקב"ה הקנה לו את העליונים ואת התחתונים ואין עם זה שום בעיה: "וכן אברהם אמר לו הקב"ה: אתה הודעת שמי בעולם, חייך שאני מקנה אותך את העליונים ואת התחתונים, שנאמר: ויברכהו ויאמר ברוך אברם לאל עליון קונה שמים וארץ" (שהם מילים שאמר מלכי צדק). אז מה הבעיה עם יעקב? ראו עוד שמות רבה ח ב על ארבעה בני האדם שעשו עצמם אלוהות והרעו לנפשם: חירם, פרעה, נבוכדנצר ויואש. האם מבקש ריש לקיש להוסיף לרשימה זו את יעקב? איזה סמך יש לדרשה זו במקרא? רק על מנת להסביר איך אירע ליעקב מעשה דינה הסמוך? האם יש כאן איזה חשבון סמוי עם יעקב על שלא הזכיר את אבותיו וביקש להתחיל את השושלת לדורות ממנו? או שמא יש כאן דוגמא נוספת של שימוש באבות האומה והמקרא על מנת להילחם עם תופעות מתקופתו וחייו של הדרשן?

[14] פירוש העמק דבר מציע הסבר למדרש הנ"ל שיעקב מיהר להשתמש בשם "אלוהי ישראל" לפני שהקב"ה העניק לו שם זה. המלאך איתו נאבק יעקב אמנם כבר גילה לו שם זה, אבל צריך היה יעקב להמתין עד השלמת נדרו, שהרי הוא עצמו יצר בנדרו קשר בין "וְשַׁבְתִּי בְשָׁלוֹם אֶל בֵּית אָבִי וְהָיָה ה' לִי לֵאלֹהִים" ובין: "וְהָאֶבֶן הַזֹּאת אֲשֶׁר שַׂמְתִּי מַצֵּבָה יִהְיֶה בֵּית אֱלֹהִים" (בראשית כח כא-כב). ראו גם לשון מדרש בראשית רבה עח ב: "עתיד הוא להיגלות עליך בבית אל ולהחליף את שמך", אך יעקב נחפז להשתמש בשם "אלוהי ישראל" ועל כך הביקורת. בדרך אגב הופך העמק דבר את הקריאה למזבח בשם "אל אלוהי ישראל" לתפילה בה מוזכרים גם אברהם ויצחק: "שהתפלל לפני המזבח: אלהי אברהם ואלהי יצחק ואלהי ישראל", ופותר בכך חלק מההתלבטויות של הפרשנים שראינו לעיל. תוספת זו באה כמובן לרכך שהנה יעקב לא מנכס את האלוהות רק לעצמו ונותן כבוד להוריו, אבל אפשר שדבר זה רק מעצים את השגיאה שעשה. רק התבשר על השם ישראל מהמלאך איתו נאבק, וכבר הוא ממהר לחבר את שמו החדש עם האבות (מה שמשה לא זכה, ראו שמות רבה ג א איך התפתה משה שהיה אז "טירון לנבואה" לחשוב שגם אביו נמנה עם האבות). זאת ועוד, בצירוף עם האבות: אברהם ויצחק, השם הוא כמעט תמיד "אלוהי יעקב". "אלוהי ישראל" עומד בד"כ לעצמו. לפיכך, החיבור שעושה כאן הנצי"ב: "אלהי אברהם ואלהי יצחק ואלהי ישראל", הוא מיוחד ונדיר.

[15] מי קורא? הקב"ה! ולמי הוא קורא "אל אלוהי ישראל"? ליעקב!

[16] דרשה זו עומדת בניגוד גמור למדרש בראשית רבה לעיל שמאשים את יעקב שחשב לעשות עצמו אלוה בתחתונים. אך מדרש זה נראה שהולך לקיצוניות נגדית, שהקב"ה קורא ליעקב "אל"! מה פשר דבר זה?. מדוע אי אפשר לפרש כפשוטו שמדובר על המזבח ולא על יעקב, שיעקב הוא שקורא ולא הקב"ה, ושאין הכוונה שהאדם או המזבח הם האל, אלא בפשטות שהמזבח נעשה לשמו של "אלוהי ישראל" כפי שראינו בפרשני המקרא לעיל. נראה שבין הגמרא במגילה שמושכת לצד אחד ובין מדרש בראשית רבה שמושך לצד השני, נשארנו עם קושי דו-קטבי בגישת המדרש. אולי המדרשים הבאים יפשרו ויבהירו מעט.

[17] בעת מניית פקודי בני ישראל במדבר ועל רקע ארגון העם לאחר יציאת מצרים ובמסע אל הארץ שהובטחה לאבות (ראו דברינו איש על דגלו בפרשת במדבר), מוצא הדרשן לנכון לדרוש בשבח יעקב הוא ישראל שעל שמו נקרא העם "בני ישראל". לנוכח המפקד, המחנות והדגלים של הבנים כמתואר במקרא, בא המדרש ואומר: עד שאתה דורש בשבח הבנים, בוא ודרוש בשבח שורשם ועיקרם של הבנים - הם האבות. הבנים. הכינוי "בני ישראל" מהדהד את "אלוהי ישראל"?

שלך בכסאי ובשמך המלאכים מקלסין אותי ואומרים: ״ברוך ה׳ אלהי ישראל מהעולם ועד העולם״ (תהלים מא יד). הוי: ״מאשר יקרת בעיני נכבדת״.[18]

דבר אחר: אמר הקב״ה ליעקב: הרבה יקר אתה בעיני שכביכול אני ומלאכי השרת שלי יצאו לקראתך בצאתך לילך לפדן ארם ובביאתך. בשעה שיצאת מה כתיב: ״ויצא יעקב וגו׳ ויפגע במקום וגו׳ ויחלום והנה סולם וגו׳ והנה ה׳ נצב עליו וגו׳ ״. אמר רבי הושעיא: אשרי ילוד אשה שכך ראה המלך ופמליא שלו נצבים עליו ומשמרים אותו. ומנין בביאתו? שנאמר: ״ויעקב הלך לדרכו ויפגעו בו מלאכי אלהים״ (בראשית לב ב) - הרי המלאכים. השכינה מנין? שנאמר: ״וירא אלהים אל יעקב עוד בבואו מפדן ארם ויברך אותו״ (שם לה ט). הוי: ״מאשר יקרת בעיני נכבדת״.[19]

בראשית רבה ע א פרשת ויצא – אלוהי ישראל לדורות

״וידר יעקב נדר לאמר״ (בראשית כח כ). כתוב: ״אָבוֹא בֵיתְךָ בְעוֹלוֹת אֲשַׁלֵּם לְךָ נְדָרָי: אֲשֶׁר פָּצוּ שְׂפָתָי וְדִבֶּר פִּי בַּצַּר לִי״ (תהלים סו יג-יד) אמר ר׳ יצחק הבבלי: ״ודיבר פי בצר לי״ – שנדר מצוה בעת צרתו. מהו ״לאמר״? לאמר לדורות, כדי שיהו נודרין בעת צרתם.[20] יעקב פתח בנדר תחילה, לפיכך כל מי שנודר לא יהא תולה את הנדר אלא בו. אמר ר׳ אבהו: כתיב: ״אֲשֶׁר נִשְׁבַּע לַה׳ נָדַר לַאֲבִיר יַעֲקֹב״ (שם קלב ב) - לאביר אברהם ולאביר יצחק אינו אומר כן, אלא ״לאביר יעקב״ תלה הנדר במי שפתח בו תחילה.[21]

ר׳ יודן בשם ר׳ אידי: כתוב: ״וַיִּשְׁמְחוּ הָעָם עַל הִתְנַדְּבָם כִּי בְּלֵב שָׁלֵם הִתְנַדְּבוּ לַה׳ וכו׳ ״ (דברי הימים א כט ט) - ולפי שהיו עסוקין במצות נדבה ועלה בידם לפיכך שמחו. מהו אומר? ״וַיְבָרֶךְ דָּוִיד אֶת ה׳ לְעֵינֵי כָּל הַקָּהָל וַיֹּאמֶר דָּוִיד בָּרוּךְ אַתָּה ה׳ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אָבִינוּ מֵעוֹלָם וְעַד עוֹלָם״ (שם שם י)[22] - אלהי אברהם ויצחק וישראל אינו אומר, אלא ״אלהי ישראל אבינו״. אינו תולה הנדר אלא במי שפתח בו תחילה.[23]

שבת שלום
מחלקי המים

---

[18] דרשה זו מצטרפת לכאורה לגמרא מגילה שהקב״ה קרא ליעקב ״אל״ וכאן גם בפמליה של מעלה ובכיסא הכבוד. אך אפשר שהיא דווקא באה לרכך ולהסביר. חידוש מטבע הלשון שטבע יעקב ״אלוהי ישראל״ יוצר את ברכת המלאכים למעלה. בקדושה אנו אומרים: ״נקדש את שמך בעולם כשם שמקדישים אותו בשמי מרום״. וכאן בדיוק ההפך. האדם שהמלאכים בקשו שלא ייברא (בראשית רבה ח) מכריז על שם אלוהותו של הקב״ה בעולם שברא ומקבל על עצמו את אלוהותו מיד בשם החדש שניתן לו. הוא קובע את השם ״אלוהי ישראל״ במשמעות אלוהיו של מי ששר עם אל ויכול היה למלאך. האיקונין של אותו שר-עם-אל קבוע למעלה כתזכורת קבועה למלאכים לברך יום-יום את הקב״ה: ״ברוך אלוהי ישראל מן העולם ועד העולם״. אך שימו לב שהדרשן מוסיף את המילה ״שכביכול״ – אל תבין את קביעת האיקונין של יעקב-ישראל בכסא הכבוד כדבר פשטני.

[19] דרשה זו מבקשת להקדים את יקרותו של יעקב בעיני הקב״ה ומלאכי השרת, כבר ליציאתו לחרן בתחילת פרשת ויצא. בדרשה זו לא נזכר הביטוי ״אלוהי ישראל״ אך עצם החיבור של יציאתו של יעקב עם חזרתו (״ביאתו״) וסגירת המעגל עם המלאכים שנפרדו ממנו ביציאתו לגלות וכעת מקבלים את פניו בחזרתו לארץ, יכולה להתקשר יפה אל הדרשה הקודמת. בה בעת יש לשים לב לאזכור הפסוק על יעקב ״בבואו מפדן ארם״ שחותם את הדרשה. אין זה הפסוק בפרק לג שהבאנו בראש הדף: ״וַיָּבֹא יַעֲקֹב שָׁלֵם עִיר שְׁכֶם אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ כְּנָעַן בְּבֹאוֹ מִפַּדַּן אֲרָם וַיִּחַן אֶת פְּנֵי הָעִיר״ שלאחריו בונה יעקב את המזבח שבשכם וקורא בשם ״אלוהי ישראל״, אלא הפסוק בפרק לה ״וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶל יַעֲקֹב עוֹד בְּבֹאוֹ מִפַּדַּן אֲרָם וַיְבָרֶךְ אֹתוֹ״, כאשר הוא מגיע למקום בו נדר את נדרו, והקב״ה מבשר לו על שינוי שמו ליעקב-ישראל ומברך אותו. שם יעקב קורא למזבח ״אל בית אל״. האם אנחנו שומעים כאן הד לביקורת על חפזונו של יעקב בקריאת השם ״אלוהי ישראל״ שכאמור לא חוזר עוד פעם בכל ספר בראשית, וגם חיזוק לפירוש העמק דבר לעיל?

[20] הדרשן מחבר את הפסוק בפרשתנו בו פתח: ״וידר יעקב נדר לאמר״, בדגש על המילה ״לאמר״ (שלכאורה יכלה להיות ״וַיֹּאמַר״ או שאינה צריכה כלל) עם הפסוק בתהלים המדבר על נדר בעת צרה.

[21] גם ר׳ אבהו מדבר על נדר בעת צרה. ראו שם הפסוקים בראש פרק קלב בתהלים: ״שִׁיר הַמַּעֲלוֹת זְכוֹר ה׳ לְדָוִד אֵת כָּל עֻנּוֹתוֹ: אֲשֶׁר נִשְׁבַּע לַה׳ נָדַר לַאֲבִיר יַעֲקֹב: אִם אָבֹא בְּאֹהֶל בֵּיתִי אִם אֶעֱלֶה עַל עֶרֶשׂ יְצוּעָי: אִם אֶתֵּן שְׁנַת לְעֵינָי לְעַפְעַפַּי תְּנוּמָה: עַד אֶמְצָא מָקוֹם לַה׳ מִשְׁכָּנוֹת לַאֲבִיר יַעֲקֹב״. דוד נודר בשעת ״ענותו״ לבנות ״מקום לה׳ משכנות לאביר יעקב״! זו הקבלה ברורה לנדר של יעקב בתחילת פרשת ויצא: ״והאבן הזאת אשר שמתי מצבה יהיה בית אלהים״:

[22] הפסוק הסמוך לקודם. ראו בתוספתא תענית א יא שברכה זו: ״ברוך ה׳ אלהי ישראל מן העולם ועד העולם״ נהגה במקדש ״ואין עונין אמן במקדש״. ועל כך בהרחבה בדף המשלים כנזכר במים ראשונים לעיל.

[23] נושא נדרים אם ראוי או לא ראוי לנדור הוא מורכב וקצת נגענו בו בדברינו איש כי ידור נדר לה׳ בפרשת מטות (ומעט גם בדפים אחרים שנזכרים שם). כאן עכ״פ גישת המדרש היא חיובית, ויעקב משמש לה בית אב. אבל אם ר׳ יצחק הבבלי ור׳ אבהו מגבילים את הנדר לשעת צרה, בא ר׳ יודן בשם ר׳ אידי ומרחיב לנדר של נדבה ותודה שבמקרים רבים איננו אלא הצד השני של אותה מטבע: נדר של תודה על ההצלה מצרה. ובשם מי מברך דוד את העם שהתנדבו לבניין המקדש? בשם ״ה׳ אלוהי ישראל״ – הוא הכינוי שטבע יעקב אבינו לקב״ה לאחר שניצל מצרתו. אז אולי הכוונה בקריאה ליעקב ״אל״ שבגמרא מגילה לעיל - משמעותה היא קביעת נוסח ״אלוהי ישראל״ כברכה ״מן העולם ועד העולם״, מהמלאכים במפליא של מעלה ועד בית המקדש בארץ למטה. בכך אנו גולשים לנושא המשלים אלוהי ישראל – מעבר לפרשה שבע״ה נזכה להשלימו בקרוב.